

खहभारी बनव्यावरस्थापन

मोहन हिराबाई हिरालाल

वृक्षमित्र

चंद्रपूर / गडचिरोली

जीवन वाचवा

सहभागी वनव्यवस्थापन

मोहन हिराबाई हिरालाल

‘वृक्षमित्र’

चंद्रपूर / गडचिरोली

अनुक्रमणिका

१.	महाराष्ट्र शासनाचा दि. १६ मार्च १९९२ चा शासन-निर्णय	-----	५
२.	वनजमीन-सुधारणेच्या कामाची संधी	-----	१७
३.	सहभागी वनव्यवस्थापन समन्वयाचा सुधारित मसुदा	-----	२०
४.	महाराष्ट्र शासनाचा दि. २५ एप्रिल २००३ चा सुधारित निर्णय	-----	३४
५.	सहभागी वनव्यवस्थापन समन्वयाच्या दि. २५-४-२००३ च्या शासन-निर्णयावरील सूचना	-----	५१
६.	शासन-निर्णयावरील कार्यशाळेतील चर्चा	-----	५९
७.	शासन-निर्णयानुसार मिळावयाच्या फायद्यांसंबंधी टिप्पणी	-----	६८
८.	सहभागी वनव्यवस्थापन समितीचे नोंदणी प्रमाणपत्र	-----	७३
९.	समन्वित ग्राम वनीकरण समृद्धी योजना राबविण्याकरिता वनविकास अभियंत्रणेची (FDA) स्थापना करण्यास मान्यता	-----	७५
१०.	सहभागी वनव्यवस्थापन व वनसंरक्षण समिती, मेंढा (लेखा) या संस्थेचे झापन आणि नियमावली	-----	८३
११.	गौण वनोत्पादनांच्या मालकीचे अनुसूचित क्षेत्रातील पंचायतीना हस्तांतरण	-----	९३
१२.	ग्रामवन	-----	९६

श्रीभगवान, भा.व.से.

वनसंरक्षक,

उत्तर चंद्रपूर वनवृत्त, चंद्रपूर

शुभेच्छा संदेश

जीवनाला आधारभूत नैसर्गिक संसाधनांमध्ये वनाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. वनांचे सुयोग व्यवस्थापन होऊन चांगले संरक्षण व संवर्धन होणे ही काळाची गरज आहे. वनात व वनाजवळ राहणारे लोक जगण्यासाठी अनेक गोष्टींकरिता वनावर अवलंबून आहेत. देशाच्या आर्थिक विकासासोबतच लोकांच्या जळण, चारा, शेतीसाठी औजारे, घरासाठी लहान इमारती लाकूड, बांबू, रोजगार इत्यादी गरजांची पूर्ती सुद्धा सातत्याने होत राहील असे वन-व्यवस्थापन साध्य करणे हे सुद्धा वन-व्यवस्थापनाचे एक महत्त्वपूर्ण उद्दिष्ट आहे.

हे साध्य करण्यासाठी वनात व वनाजवळ राहणाऱ्या लोकांचा सहभाग वनव्यवस्थापनाच्या कामात आवश्यक आहे हे ओळखून महाराष्ट्र शासनाने दिनांक १६ मार्च १९९२ रोजी 'ग्रामीणांच्या सहभागातून वनव्यवस्थापन' या पुरोगामी कार्यक्रमाचा शासकीय निर्णय घेतला. दिनांक २५ एप्रिल २००३ रोजी याच कार्यक्रमाकरिता सुधारित निर्णय घेण्यात आला असून त्याप्रमाणे सध्या अंमलबजावणी सुरु आहे. (उत्तर चंद्रपूर वनवृत्तातील या कार्यक्रमाच्या अंमल-बजावणीसंबंधीची माहिती परिशिष्टातील तक्त्यात दिली आहे.) त्याशिवाय या कार्यक्रमाला पूरक अशी 'समन्वित ग्राम-वनीकरण समृद्धी योजना' सुद्धा वनविकास यंत्रणेमार्फत केंद्र शासनाच्या आर्थिक मदतीने राबविण्यात येत आहे.

या कार्यक्रमांची सुयोग अंमलबजावणी होण्याकरिता लोकांना, त्यांच्यासोबत काम करणाऱ्या शासकीय कर्मचाऱ्यांना व स्वयंसेवी संस्थांच्या कार्यकर्त्यांनाही संबंधित शासकीय निर्णय, तसेच संबंधित अन्य तरतुदीची माहिती व त्यांच्या अभ्यासाची गरज आहे. 'वृक्षमित्र,' चंद्रपूर/गडचिरोली संस्थेने प्रकाशित केलेली ही 'सहभागी वनव्यवस्थापन' पुस्तिका ती गरज पूर्ण करेल अशी आशा आहे.

हार्दिक शुभेच्छांसह 'वृक्षमित्र', चंद्रपूर यांचे अभिनंदन !

श्रीभगवान
वनसंरक्षक,
उत्तर चंद्रपूर वनवृत्त, चंद्रपूर

प्रस्तावना

वन-व्यवस्थापनात लोकसहभाग आवश्यक असल्याची जाणीव भारत सरकारच्या, १९९० साली त्यांनी राज्य सरकारांना पाठविलेल्या, पत्राने प्रगट झाली. राज्य शासनांनी सहभागी वन-व्यवस्थापनाचे निर्णय घेऊन तसे कार्यक्रम राबवावेत याकरिता केंद्र शासनाने सातत्याने पाठपुरावाही केला. महाराष्ट्र राज्य शासनाने दि. १६ मार्च १९९२ रोजी निर्णय घेऊन 'ग्रामीणांच्या सहभागातून वनव्यवस्थापन' या पुरोगामी कार्यक्रमाची मुहूर्तमेढ रोवली. लोकांचे अज्ञान, प्रशासनाची व स्वयंसेवी संस्थांची उदासीनता आणि राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव यामुळे अंमलबजावणी रखडली. मूळ शासकीय निर्णयात जागतिक बँकेशी या कार्यक्रमाला जोडणारी कोणतीही तरतुद नाही. पण पुढे 'महाराष्ट्र वानिकी प्रकल्प' अंतर्गत जागतिक बँकेच्या आर्थिक मदतीने हा कार्यक्रम राबविण्याचा कालखंड आला आणि गेला. दरम्यान अनेक गावांनी या कार्यक्रमाच्या माध्यमातून मिळालेली संधी ओळखून चांगले काम केले. काही वन अधिकारी-कर्मचारी व स्वयंसेवी संस्थांनीही काळाची गरज लक्षात घेऊन पुढाकार घेतला. प्रत्यक्ष आवश्यकता व अनुकूल वातावरण यामुळे अनेक गावे या कार्यक्रमात सहभागी होण्यासाठी पुढे येत आहेत. अनेक छोट्या संस्थांनी एकत्रित येऊन १९९५ मध्ये 'सहभागी वनव्यवस्थापन समन्वय, महाराष्ट्र'ची स्थापना केली व सातत्याने काम सुरु आहे. वनांत व वनाला लागून असलेल्या सर्व गावांत हा कार्यक्रम राबविण्याची घोषणा महाराष्ट्र शासनाने केली आहे.

१६ मार्च १९९२ ते आजपर्यंत अनेक घडामोडी घडल्या आहेत. यश आणि अपयशा, अनुकूलता आणि अडचणी, दोन्हीपासून शिकून सतत पुढे जाण्यासाठी सर्वांनी मिळून प्रयत्न करण्याची गरज आहे. शासकीय निर्णय, त्यांत झालेले बदल व ते होत असताना 'सहभागी वनव्यवस्थापन समन्वय, महाराष्ट्र' तर्फे झालेले प्रयत्न, आनुषंगिक कायद्यातील उपयुक्त तरतुदी इत्यादीची माहिती सर्व संबंधितांना उपलब्ध करून द्यावी, एवढाच मर्यादित उद्देश या छोट्याशा पुस्तिकेचा आहे.

पुस्तिकेच्या संकल्पनेपासून तर संपादन व छपाई पर्यंतच्या सर्वच कामात आमचे मित्र डॉ. पराग चोळकर यांचे सहकार्य लाभल्यामुळे च हे प्रकाशन शक्य होऊ शकले.

आशा आहे की गाव-पातळीवर हा कार्यक्रम राबविणारे ऋली-पुरुष ग्रामस्थ, वन-कर्मचारी, स्वयंसेवी संस्थांचे कार्यकर्ते व अभ्यासक, सर्वांनाच ही पुस्तिका उपयुक्त ठरेल.

महाराष्ट्र शासनाचा

दि. १६ मार्च १९९२ चा शासन-निर्णय

वन विभाग आणि लोक यांनी मिळून एकत्रित काम करण्याच्या पर्वाची सुरुवात दि. १६ मार्च १९९२ रोजी झाली. 'ग्रामीणांच्या सहभागातून वनव्यवस्थापन' या पुरोगामी कार्यक्रमाचा निर्णय शासनाने या दिवशी घेतला. निर्णय पुरोगामी आहे म्हणून त्याची आपोआप अंमलबजावणी होत नसते. वनात व वनाजवळ राहणाऱ्या लोकांना या पुरोगामी योजनेचा फायदा मिळवायचा असेल तर त्यांनी शासकीय निर्णयाची माहिती करून घेऊन त्याचा बारकाइने अभ्यास करणे आवश्यक आहे. माहिती ही एक ताकद आहे. त्यासाठी लोक दुसऱ्यावर अवलंबून राहिले तर ते दुबळेच राहतील. लोकहितकारी पुरोगामी योजनांची सुयोग्य अंमलबजावणी व्हायची असेल तर तळागाळातून लोकांचे सशक्तीकरण होणे आवश्यक आहे. त्यादृष्टीने पुढे दिलेल्या शासकीय निर्णयाचा लाभधारक लोक, कार्यकर्ते, शासकीय कर्मचारी व लोकप्रतिनिधी यांनी अभ्यास करावा व या पुरोगामी योजनेची सुयोग्य अंमलबजावणी करण्याच्या कामात सहभागी होऊन आपले योगदान द्यावे.

शासकीय निर्णयातील त्रुटी दूर करण्याकरिता बन्याचदा शासन पुन्हा ठराव करून शुद्धिपत्रकाचा निर्णय घेत असते. ह्या शुद्धिपत्रकाप्रमाणे मूळ शासकीय निर्णयात दुरुस्ती करून ते वाचणे आवश्यक आहे. 'ग्रामीणांच्या सहभागातून वनव्यवस्थापन' या १६ मार्च १९९२ रोजी घेतलेल्या निर्णयानंतर दि. ८ जुलै १९९४ रोजी शासनाने त्यात दुरुस्तीकरता शुद्धिपत्रकाचा निर्णय घेतला. दि. ८ जुलै १९९४ नंतर शासनाढ्वारे जिथे कुठे हा शासकीय निर्णय छापण्यात आला तिथे तिथे शुद्धिपत्रकाप्रमाणे दुरुस्त्या करूनच तो छापणे आवश्यक होते. पण दुर्दैवाने शासन व प्रशासनाने तंशी काळजी घेतली नाही. शुद्धिपत्रकाप्रमाणे कार्य-आयोजनेचा कालावधी १० वर्षांनी ३० वर्षे करण्याचा व विनामूल्य फायद्याच्या यादीत 'वाळून गळून पडलेल्या झाडांच्या फांद्या, फळे, फुले, बीज (काजू वगळून), पाने (तेंदू वगळून), यांच्यासोबत

गवत सुद्धा जोडण्याच्या दुरुस्तीचा निर्णय अत्यंत महत्त्वाचा आहे. त्याकरता शुद्धिपत्रकाच्या निर्णयाची प्रत सुद्धा पुढे दिली आहे. मूळ निर्णयासोबत जोडून त्याचाही अभ्यास करावा.

शासन निर्णय क्रमांक : एसएलएफ / १०९१ / प्र. क्र. ११९ / फ-११,
दिनांक १६ मार्च १९९२

१) वनक्षेत्रातील अवैध तोड निरनिराळ्या कारणास्तव वाढतच चालली आहे. या अनिष्ट प्रवृत्तीला आला घालण्यास केवळ शासकीय यंत्रणा वा कायदा उपयुक्त ठरणार नाही. वनसंपत्तीच्या संरक्षणात जनतेच्या सहकार्याची नितांत गरज आहे. देशाच्या अर्थपूर्ण विकासात वनांचे संवर्धन करून त्यांना उत्पादक घटक म्हणून विकसित करणे व त्याकरिता पोषक असे व्यवस्थापन लोकांच्या सहभागातून साध्य करावयाचे दायित्व वन विभागाकडे आहे. राष्ट्रीय वननीती १९८८ अन्वये वनक्षेत्रांचा विकास करण्यासाठी व वनसंरक्षणामध्ये लोकांचा सहभाग अभिप्रेत आहे. त्यादृष्टीने केंद्र शासनाच्या पर्यावरण आणि वन मंत्रालयाने सर्व राज्य शासनांना दिनांक १-६-१९९० च्या पत्राने महत्त्वपूर्ण मार्गदर्शक तत्वे कळवून लोकांच्या सहभागाने अवनत वनक्षेत्राचे पुनरुज्जीवन साधण्यासाठी एक योजना तयार करावी अशी विनंती केली आहे.

२) केंद्र शासनाने केलेल्या विनंतीचा सखोल अभ्यास आणि संबंधित शासकीय विभागांशी सल्लामसलत करून महाराष्ट्र शासनाने आता ग्रामीणांच्या सहभागातून वनव्यवस्थापनेच्या बाबत एक अतिमहत्त्वाचा व पुरोगामी निर्णय घेतला आहे.

३) महाराष्ट्र राज्याच्या वन विभागाच्या लोकाभिमुख कार्यक्रमाची व निवड करावयाच्या क्षेत्राची रूपरेषा खालीलप्रमाणे राहील.

ग्रामीण परिसरातील अपगत व अवनत वन व वनेतर क्षेत्राचा उपयोग या कार्यक्रमासाठी प्रामुख्याने केला जाईल. प्रस्तावित कार्यक्रम स्थानिक ग्रामपंचायतीच्या सहकायने राबविला जाणार असून वर्ग केलेल्या वनक्षेत्रात नैसर्गिक पुनरुज्जीवन, संरक्षण व वनीकरण याद्वारे वनक्षेत्रातून मिळणारे उत्पादन स्थानिकांच्या दैनंदिन गरजा भागविण्यासाठी अग्रक्रमाने उपलब्ध करून दिले

जाणार असल्यामुळे त्यांच्या हक्कांवर बंधने येऊ नयेत म्हणून खाजगी व्यक्ती अथवा संस्था तसेच वनउपजांवर आधारित औद्योगिक प्रतिष्ठानांना करारनाम्यानुसार दिलेले क्षेत्र या कार्यक्रमातून वगळण्यात येईल.

गावाच्या परिसरातील वनेतर क्षेत्र जर मुबलक प्रमाणात उपलब्ध असेल अथवा ते वनक्षेत्रात संलग्न असेल व प्रस्तावित योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी या वनेतर जमिनीची गरज असेल तर अशा जमिनीचा अंतर्भाविही या योजनेत करता येईल. तसेच ग्रामस्थांनी व ग्रामपंचायतींनी सहमती दिल्यास गट लागवडीसाठी असलेल्या क्षेत्रात ही योजना राबविता येईल.

सदरच्या कार्यक्रमात वनक्षेत्र करारनाम्याने देणे अभिप्रेत नाही. संरक्षण व विकासाचे कामासाठी राखीव व संरक्षित वनांचे कंपार्टमेंट नंबर व सर्वे नंबर क्षेत्रीय वनसंरक्षक गावासाठी निश्चित करतील व निस्ताराची गरज व ग्रामपंचायतीचा संरक्षण कामातील उत्साह लक्षात घेऊन अशा प्रकारे निश्चित करावयाचे आहे.

प्रस्तावित कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट वनवासी, आदिवासींच्या दैनंदिन विषयक गरजांची टंचाई निवारण करणे असे आहे. म्हणून या कार्यक्रमात जोड कृषि-उत्पादन अभिप्रेत नाही.

तसेच वनसंरक्षण कायदा १९८० चे वैधानिक तरतुदीना बाधा येईल असे कोणतेही करारनामे व्यक्ती, संस्था अगर ग्रामपंचायतीशी केले जाणार नाहीत.

४) या योजनेची तत्त्वे खालीलप्रमाणे आहेत -

अ) खेडेगावांजवळ असलेल्या अवनत क्षेत्राचे पुनरुज्जीवन वनसंरक्षण समित्यांद्वारे केले जाईल. या समितीवर गावातील जवळजवळ सर्व कुटुंबांना प्रतिनिधित्व मिळेल.

ब) वनक्षेत्राचे संरक्षण, रोपांचे संगोपन, इत्यादी जबाबदान्या वनसंरक्षण समिती/स्थानिक लोक स्वीकारतील.

क) वनसंरक्षण समिती एक कार्यकारी मंडळ नियुक्त करेल व कार्यकारिणी समिती या योजनेचा तपशील तयार करेल. तसेच योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी आवश्यक ते निर्णयही घेईल. परंतु सर्व धोरणात्मक बाबी वनसंरक्षण समितीच्या

संमतीने अंतिम करण्यात येतील.

ड) अवनत वनक्षेत्राचे पुनरुज्जीवन झाल्याने मिळणाऱ्या वनोपजांचा फायदा वनसंरक्षण समिती / स्थानिक जनतेस काही मापदंडानुसार द्यावयाचा आहे.

इ) स्वायत्त संस्थांचा फायदा ही योजना राबविष्ण्यासाठी घेणे शक्य आहे. परंतु स्वायत्त संस्थांना कोणत्याही प्रकारचा फायदा अनुज्ञेय नाही.

सर्वसाधारणपणे ग्रामपंचायतीच्या सहकायनि या योजनेची अंमलबजावणी करावयाची आहे. म्हणून ग्रामपंचायतीकडून ह्या योजनेला पाठिंबा देणारा ठराव मंजूर करून घेणे आवश्यक आहे. असा ठराव प्राप्त झाल्यानंतर संबंधित विभागीय वनाधिकाऱ्यांनी प्रथम स्थानिक ग्रामस्थांशी, सरपंच आणि ग्रामपंचायतीच्या इतर पदाधिकाऱ्यांशी चर्चा करावी आणि ग्रामसभा घेऊन वनसंरक्षण समितीच्या सदस्यांची निवड करावी. अशा ग्रामपंचायतीच्या हदीत ही योजना राबविताना स्वायत्त संस्थांचे सहकार्य आवश्यक वाटल्यास विभागीय वनाधिकाऱ्यांनी ते घ्यावे. अशा परिस्थितीत कार्यकारी मंडळावर स्वायत्त संस्थांचे दोन प्रतिनिधी सदस्य म्हणून घेण्यात यावे. कार्यकारी मंडळाची निवडही याच प्रकारे करण्यात यावी.

महाराष्ट्र राज्यात जंगल सहकारी संस्थांचा उपयोगही या योजनेची अंमलबजावणी करण्यासाठी करून घेता येईल. मात्र जंगल कामगार सहकारी संस्थांनी आपआपल्या कार्यक्षेत्रातील प्रत्येक कुटुंबातील किमान एका व्यक्तीस आपला सभासद करून घ्यावे. जेथे ग्रामपंचायती व जंगल कामगार सहकारी संस्था यांचे कार्यक्षेत्र एकच असेल तेथे ही योजना कोणी राबवावी याचा निर्णय गुणवत्तेवर घेण्यात यावा. मात्र जंगल कामगार सहकारी संस्थांची बिकट आर्थिक परिस्थिती लक्षात घेऊन शक्यतो त्यांनाच ही योजना राबविष्ण्यासाठी प्राधान्य देण्यात यावे.

५) या योजनेचा तपशील व स्वरूप खालीलप्रमाणे राहील.

कार्य-आयोजना :

क्षेत्रीय उप-वनसंरक्षक गावांसाठी कार्यक्रमाखाली निवड केलेल्या क्षेत्राची कार्य आयोजना तयार करतील. या कार्य आयोजनेत खालील तपशील अंतर्भूत वनीकरणाचे स्वरूप/नमुने, लागवडीच्या प्रजातीची शिफारस, भूजल-संधारण

कार्य, सरहदीचे सीमांकन, रोपवनाची देखभाल. कार्य आयोजना तयार करणारे अधिकारी वन विभागाचे क्षेत्रीय उप-वनसंरक्षक राहतील. कार्य आयोजनेचा कालावधी ३० वर्षांचा असेल*. उप-वनसंरक्षक यांनी तयार केलेली कार्य आयोजना मंजूर करणाऱ्या समितीची रचना खालीलप्रमाणे असेल :

१) वनसंरक्षक	: अध्यक्ष
२) उप-वनसंरक्षक (कार्य आयोजना)	: सदस्य
३) सहसंचालक, सामाजिक वनीकरण	: सदस्य
४) उपसंचालक, सामाजिक वनीकरण	: सदस्य
५) व ६) कार्यकारी मंडळातील दोन लाभार्थी	: सदस्य
७) क्षेत्रीय उप-वनसंरक्षक	: सदस्य-सचिव

वरील कार्य आयोजनेची अमलबजावणी वन विभागाच्या छत्राखाली करण्यात यावी. तसेच गावासाठी वर्गीकृत केलेल्या क्षेत्रांच्या वरील कार्य आयोजनेच्या संदर्भानि वन विभागासाठी केलेल्या कार्य आयोजनेमध्ये आवश्यक बदल करण्यात यावेत.

६) योजनेखालील लाभार्थी सर्वसाधारणपणे संबंधित वनांत वा वन-सीमेवर राहणाऱ्या व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल गटातील व्यक्ती राहतील. त्या वन-सीमेवर राहणाऱ्या प्रत्येक कुटुंबास या समितीचे सदस्य होण्याची संधी उपलब्ध राहील. मात्र ही संधी अशा कुटुंबासच मिळेल, की ज्या कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्ती प्रस्तावित वनसंरक्षण योजनेत व विशेषतः वनसंरक्षणाच्या कामात सहभागी होईल. कुटुंबातील एखाद्या व्यक्तीने देखील या योजनेत भाग घेतला तरी देखील या योजनेतील सर्व अपेक्षित फायदे त्या कुटुंबास प्राप्त होतील.

७) या योजनेतील वनसंरक्षण समितीची रचना, कर्तव्य व जबाबदाऱ्या खालीलप्रमाणे राहतील :

उप-वनसंरक्षक ग्रामपंचायतीशी सल्ला-मसलत करून वनसंरक्षण समितीच्या कार्यक्षेत्रातील लाभार्थींची निवड करून वनसंरक्षण समिती संघटित करतील.

* दि. ८ जुलै १९९४ च्या शुद्धिपत्रकानुसार. मुळात '१० वर्षांचा.'

वनसीमेवर राहणाऱ्या प्रत्येक कुटुंबास या समितीचा सदस्य होण्याची संधी उपलब्ध राहील. मात्र अशा कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तीस (स्त्रियांसह) वनसंरक्षणाच्या कामात सहभाग असेल तरच कुटुंबांना हा पर्याय उपलब्ध राहील. वनसंरक्षण समितीची कामे सुरक्षीत चालावी म्हणून ग्रामपंचायतीने ह्या समितीस संपूर्ण सहकार्य देणे जरूर आहे. वनसंरक्षण समितीचे एक कार्यकारी मंडळ दिलेली कामे पार पाडण्यासाठी संघटित केले जाईल. कार्यकारी मंडळाची रचना खालीलप्रमाणे राहील :

१) सरपंच	पदसिद्ध सदस्य	सदस्य
२) ग्रामसेवक	पदसिद्ध सदस्य	सदस्य
३) वनपाल	पदसिद्ध सदस्य	सदस्य-सचिव
४) लाभार्थीनी नियुक्ती केलेले ६ सदस्य	सदस्य	सदस्य
५) स्वायत्त संस्थांनी नामनिर्देशित केलेल्या	सदस्य	सदस्य
२ व्यक्ती		

(ज्या गावात स्वायत्त संस्थेने वनीकरण वा इतर क्षेत्रात काम करून ग्रामस्थांचा विश्वास संपादित केला आहे अशा गावांनाच ही तरतूद लागू होईल.)

दरवर्षी वनसंरक्षक समितीच्या कार्यक्षेत्रातील लाभार्थीपैकी कार्यकारी मंडळाचे सदस्य निवडले जातील. या निवडणुकीवर वनक्षेत्रपाल देखरेख ठेवतील. लाभार्थीवर २ स्त्रिया व २ अनुसूचित जाती/जमाती व इतर मांगासलेल्या वगपैकी व्यक्तींना निवडून देण्याचे बंधन राहील. कार्यकारी मंडळाचे सदस्य कार्यकारी मंडळाच्या सभेत आपला अध्यक्ष निवडतील. वनपाल कार्यकारिणी समितीचा सदस्य-सचिव या नात्याने त्यांच्या बैठका नियोजित पद्धतीप्रमाणे आयोजित करील.

कर्तव्ये :

वनसंरक्षण समितीचे कार्यकारी मंडळ एक रजिस्टर घेऊन त्यात समितीचे प्राथमिक सभासदांची भाहिती ठेवतील. उदा. नाव, पित्याचे नाव, पत्ता, वय, कुटुंबियांची संख्या, कुटुंब-प्रतिनिधीचे नाव, इत्यादी. कुटुंबाचे प्रतिनिधीचा फॉर्म भरून कार्यकारी मंडळाने मंजूर करून रजिस्टरमध्ये चिकटवून ठेवावे. ही रजिस्टर

वनक्षेत्रपालांचे कार्यालयात कायमस्वरूपी म्हणून ठेवावी.

वनसंरक्षण समिती एक इतिवृत्तांत रजिस्टर ठेवेल व त्यात कार्यकारी मंडळाच्या सभांचा इतिवृत्तांत वेळोवेळी नोंद करून ठेवला जाईल. तसेच आमसभेच्या इतिवृत्तांताची अध्यक्षांच्या सहीने नोंद ठेवली जाईल. असा इतिवृत्तांत वनक्षेत्रपाल ह्यांस सादर केला जाईल.

वनसंरक्षण समिती वर्षातून एकवेळा आमसभा आयोजित करील. त्यात कार्यकारी मंडळाने केलेले कामकाज व निस्तार वाटपाबाबत चर्चा होईल. तसेच कार्यकारी मंडळाचे सदस्यांची निवड होईल. त्याचप्रमाणे कार्यकारिणी मंडळाची बैठक कमीत कमी तीन महिन्यांतून एकदा होईल.

कार्यपद्धती :

अ) वनक्षेत्र व रोपवन क्षेत्राचे समितीचे सभासदांमार्फत संरक्षणाचे धोरण ठरविणे.

ब) वनक्षेत्र व रोपवन क्षेत्राचे समितीचे सभासदांमार्फत संरक्षण करणे.

वनक्षेत्र अथवा रोपवन क्षेत्रांवर बुद्धिपुरस्सर अतिक्रमण करणे, बुद्धिपुरस्सर नाश करणे, अशी अतिक्रमणे, नुकसान व अवैध तोडीस विशेष करून प्रतिबंधक कार्यवाही करणे अथवा अवैध तोड करणाऱ्या गुन्हेगारांची नावे व तपशील वन अधिकाऱ्यास अवगत करणे.

वन-गुन्ह्यांचे कामी गुन्हेगारांस अटकाव करणे, पकडणे व कार्यवाही करण्यासाठी वन अधिकाऱ्यास सहाय्य करणे.

क) वनसंरक्षण समितीची वनविषयक कामे सुरक्षीतपणे व वक्तव्यारपणे पार पाढण्यात मदत करणे, संबंधित वन अधिकाऱ्यास वनविषयक कामासाठी कामगार मिळविणे, त्यांचे व्यवस्थापन करण्याकामी सहाय्य करणे.

ड) वन विभागाला वनउपजांचे निकासी व संग्रहणाचे कामी सहाय्य करणे, संबंधित वन-अधिकाऱ्याला लिलावं मालाच्या ५०% मालाचे निस्ताराचे सभासदांस (कार्यकारी मंडळाने तयार केलेल्या व उपवनसंरक्षक ह्यांनी मंजूर केलेल्या यादीप्रमाणे) वाटप करण्यास सहाय्य करणे, शासनाने मंजूर केलेल्या निस्ताराचा दुरुपयोग निस्तारीकडून केला जात नाही ह्याची खंबरदारी घेणे व

वनक्षेत्र व वनरोपण क्षेत्राचा कोणत्याही प्रकारच्या अतिक्रमणापासून बचाव करणे.

इ) भारतीय वनविषयक कायदा व इतर वन वा वन्यप्राणी विषयक कायद्याच्या तरतुदीचा भंग करणाऱ्या वनगुन्ह्यावर प्रतिबंधात्मक कार्यवाही करणे, वनसंरक्षण समितीचा कोणताही प्राथमिक सभासद दुराग्रहाने व नुकसान करण्याचे उद्देशाने एखाद्या वनक्षेत्रासंबंधी अथवा वनरोपवन क्षेत्रासंबंधी दुष्कृत्य करत असेल तर बीट गार्ड, वनपाल अथवा वनक्षेत्रपालास कळवून त्याचे सभासदत्व रद्द करण्यात शिफारस करतील.

वनविषयक कायदे व नियम ह्यांचा भंग करणाऱ्या व्यक्तीविरुद्ध अथवा सभासदांविरुद्ध वैधानिक कार्यवाही करत असलेल्या वन-अधिकाऱ्यास सक्रिय सहाय्य करणे व त्यास वन व वनरोपणाचे संरक्षणकामी मदत करणे.

८) या योजनेच्या कार्यक्षेत्रातील निस्तारीसंबंधी तरतुदी खालीलप्रमाणे राहतील -

ज्या वनक्षेत्रात निस्तार हक्क प्रचलित आहेत त्या वनक्षेत्रात ग्रामपंचायत, लाभार्थी व वनसंरक्षण समिती या तिघांमध्ये एकवाक्यता असणे अनिवार्य आहे. अशा ठिकाणी वनोपजांचे वाटप करण्याची शक्यतो प्रचलित पद्धती अवलंबिण्यात यावी. तथापि जेथे निस्तार हक्क प्राप्त असलेल्या व्यक्तीने अथवा कुटुंबाने योग्य ती संधी मिळूनही वनसंरक्षणाच्या योजनेत भाग घेण्यास नकार दिला तर त्या व्यक्तीस वा त्या कुटुंबास या योजनेखालील कोणतेही फायदे मिळणार नाहीत.

९) वनोपजांचा फायदा देण्यासंबंधी कार्यवाही खालीलप्रमाणे करण्यात यावी :

वनोपजांचा फायदा घेण्यास पात्र होण्यासाठी वनसंरक्षण समितीचे सभासदाने गावासाठी वर्ग केलेल्या वन व रोपवन क्षेत्राचे किमान पाच वर्षे संरक्षण करण्याच्या कार्यक्रमात सक्रिय सहभागी होणे जरूर आहे.

रोपवनांची वाढ १० वर्षे झाल्यानंतर व त्या रोपवनाचे वनक्षेत्राचे वनसंरक्षण समितीने सातत्याने संरक्षण केले आहे हे तपासून असे उत्पादन परिपक्वतेस आले

आहे म्हणून ते वननिस्तार वाटपास तयार झाले असे ठरेल. अशा क्षेत्रातून निकसित होणाऱ्या उत्पादनाचे वनसंरक्षण समितीच्या सभासदास वाटप करण्यासाठी नियोजन आराखडा तयार करण्याचे काम वन अधिकारी करतील.

वनक्षेत्र अथवा रोपवन क्षेत्राला इजा न करता खालील बाबी वनसंरक्षण समितीचे सभासदास विनामूल्य प्राप्त करता येतील :

अ) वाळून गळून पडलेल्या झाडांच्या फांद्या, फळे, फुले, बीज (काजू वगळून) आणि पाने (तेंदू वगळून) आणि गवत*.

ब) वर्ग केलेल्या वनक्षेत्र व रोपवन क्षेत्रातील अंतरिम व अंतिम फायदे उत्पादनाचे वनक्षेत्र व रोपवन क्षेत्राचे अंतिम परिपक्वतेच्या उत्पादनाची निकासी वन विभागाकडून होईल त्यावेळी निकसित माल, इमारती फाटे, जळाऊ इत्यादीवर अग्रक्रमाने हक्क वनसंरक्षण समितीचे सभासदास उपलब्ध करून देण्यात येईल. हा पुरवठा सवलतीच्या दराने केला जाईल व हे दर उपवनसंरक्षक व जिल्हाधिकारी ह्यांचे समन्वयाने ठरविण्यात येतील व ते बाजारभावाच्या ५० टक्क्यांपेक्षा अधिक राहणार नाहीत.

वनसंरक्षण समितीचे सभासदांस सवलतीचे दराने पुरवठा केल्यानंतर शिल्लक राहिलेला माल वन विभाग लिलावाने विक्री करेल. ह्या लिलावात प्राप्त होणाऱ्या विक्री रकमेपैकी (विक्रीकर, वन-विकास कर व आयकर वजा जाता) ५० टक्के रक्कम वनसंरक्षण समितीस रोख दिली जाईल. अंतरिम उत्पादनापासून मिळणारे फायदेही वरीलप्रमाणे उपलब्ध होतील.

क) सामाजिक वनीकरण योजनेअंतर्गत घेतलेल्या गट लागवडीपासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचे वाटप ग्रामपंचायत व शासन यांचेमध्ये ९०%:१०% या प्रमाणात करावे असे शासनाचे दिनांक १७ सप्टेंबर १९८५ च्या आदेशात नमूद केले आहे. तसेच ग्रामपंचायतीला मिळणाऱ्या रकमेपैकी कमीत कमी २५% रक्कम ग्रामपंचायतीने रखवालदार तसेच झाडांच्या संरक्षणाच्या देखभालीवर खर्च करावयाची आहे. याशिवाय एकूण उत्पन्नाच्या ५०% उत्पन्न स्थानिक जनतेस

* दि. ८ जुलै १९९४ च्या शुद्धिपत्रकानुसार. मुळात 'आणि गवत' हे शब्द नव्हते.

आरक्षित केले जावे व त्याची विक्री भूमिहीन मजूर व दारिद्र्यरेषेखाली असणाऱ्या व्यक्तींना व्हावी अशी अट आहे. अशा व्यक्तींना बाजारभावाच्या ५०% इतक्या भावाने विक्री करावी असे आदेशात स्पष्टपणे नमूद केले आहे. उरलेल्या उत्पन्नाची विल्हेवाट लिलावामार्फत केली जाईल व हा लिलाव गावातील रहिवाशांपुरताच मर्यादित राहील. भूमिहीन मजूर व दारिद्र्यरेषेखाली असलेल्या मजुरांच्या गवताची व सरपणाची गरज किती आहे याचा अंदाज पद्धतशीररित्या करण्यात यावा. वनोपजांचा पुरवठा गरजेपेक्षा कमी पडल्यास त्याचे वाटप गुणोत्तर प्रमाणावर वाटावे. सर्व संबंधितांनी प्रस्तावित योजना गट लागवडीखाली आणलेल्या क्षेत्रात लागू करण्याचे ठरविले तर वनोपजांचे फायदे या योजनेत विहित केलेल्या पद्धतीनुसार देण्यात यावेत.

ज्या वनोपजांच्या खरेदीचे अधिकार केवळ महाराष्ट्र आदिवासी विकास मंडळाकडे आहेत त्या वनोपजांची विक्री लाभार्थींनी/वनसंरक्षण समित्यांनी आदिवासी विकास मंडळासच करावी.

१०) वनसंरक्षण समित्यांवर नियंत्रणात्मक तरतुदी खालीलप्रमाणे राहतील: समिती बरखास्त करणे, अपील इत्यादी

वर उल्लेख केलेल्या शर्तीं व अटीचा भंग करणे, तसेच भारतीय वन कायदा १९२७ चे नियमांचे उल्लंघन करणे ही बाब वनसंरक्षण समितीचे सभासदांचे प्राथमिक सदस्यत्व रद्द करण्यास पात्र ठरेल किंवा वनसंरक्षण समिती बरखास्त करण्यास पात्र ठरेल. ही कार्यवाही खालील वन-अधिकारी करण्यास अधिकृत आहेत :

वरील प्रकारच्या कारणावरून उप-वनसंरक्षक वनसंरक्षण समिती बरखास्त करण्यास सक्षम आहेत. उप-वनसंरक्षक ह्यांनी केलेल्या दंडात्मक कार्यवाहीविरुद्ध वृत्ताचे वनसंरक्षकाकडे अपील करण्यात येईल. वनसंरक्षकांनी दिलेला निर्णय अंतिम व दोन्ही बाजूंवर बंधनकारक राहील.

संबंधित वनक्षेत्रपालास अधिकार प्रदत्त करून उप-वनसंरक्षक हे वनसंरक्षण समितीच्या सभासदांचे प्राथमिक सदस्यत्व रद्द करण्यास अधिकृत करू शकतील व वरीलप्रमाणे कायदा व शर्तीचा भंग करणाऱ्या व्यक्तीविरुद्ध क्षेत्रपाल वनसंरक्षण

समितीच्या कार्यकारी मंडळाच्या शिफारसीवरून समितीमार्फत कार्यवाही करू शकतील. वनक्षेत्रपाल ह्यांनी केलेल्या दंडात्मक कार्यवाहीविरुद्ध तालुका पंचायत समितीमार्फत उप-वनसंरक्षक ह्यांस अपील करता येईल. उप-वनसंरक्षकांचा निर्णय अंतिम व दोन्ही बाजूंवर बंधनकारक राहील.

११) वरील योजनेची अंमलबजावणी सुरु झाल्यानंतर परिस्थितीनुसार वेळोवेळी शासनाला धोरणात्मक निर्णय घेण्यासाठी सल्ला मिळावा यासाठी खाली नमूद केल्याप्रमाणे एक उच्चाधिकार समिती स्थापन करण्यासाठी शासनाची मान्यता देण्यात येत आहे -

१)	मा. मुख्यमंत्री :	अध्यक्ष
२)	मा. वित्तमंत्री :	सदस्य
३)	मा. वनमंत्री :	सदस्य
४)	मा. ग्रामविकास मंत्री :	सदस्य
५)	मा. आदिवासी-विकास मंत्री :	सदस्य
६-९)	स्वायत्त संस्थांनी :	
	नामनिर्देशित केलेल्या चार व्यक्ती :	सदस्य
१०)	मा. सचिव (वित्त) :	सदस्य
११)	सचिव (ग्रामविकास) :	सदस्य
१२)	सचिव (आदिवासी-विकास) :	सदस्य
१३)	सचिव (नियोजन) :	सदस्य
१४)	सचिव (वने) :	सदस्य-सचिव

१२) हा शासन निर्णय नियोजन विभाग व वित्त विभाग यांच्या सहमतीने व वित्त विभागाचा अनौपचारिक संदर्भ प्र. क्र. ७७०/९१/व्यय-१०, दिनांक २८-१-१९९२ अन्वये निर्गमित करण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने
शासनाचे सचिव

शुद्धिपत्रक

महाराष्ट्र शासन

महसूल व वन विभाग

शासन ठराव क्र. एफडीएम - १०९३/प्र.क्र. ७/फ-२

दिनांक : ८ जुलै १९९४

वाचा : महसूल व वन विभाग, शासन ठराव क्र. एसएलएफ-१०९१/
प्र.क्र. ११९/फ-११, दिनांक १६ मार्च १९९२.

शासन निर्णय क्रमांक एसएलएफ-१०९१/प्र.क्र. ११९/फ-११, दिनांक
१६ मार्च १९९२ चे परिच्छेद ४ मध्ये “कार्यआयोजना कालावधी १० वर्षांचा
असेल” या ऐवजी “कार्यआयोजनाचा कालावधी ३० वर्षांचा असेल” असे
वाचावे, तसेच परिच्छेद ९(अ) मध्ये “वाळून-गळून पडलेल्या झाडांच्या फांद्या,
फळे, फुले, बीज (काजू वगळून) आणि पाने (तेंदू वगळून)” याऐवजी
“वाळून-गळून पडलेल्या झाडांच्या फांद्या, फळे, फुले, बीज (काजू वगळून),
पाने (तेंदू वगळून) आणि गवत” असे वाचावे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने
उपसचिव, महाराष्ट्र शासन
महसूल व वन विभाग

वनजमीन-सुधारणेच्या कामाची संधी

'वन' म्हणजे 'झाडे, झुडपे व वन्यजीव' आणि 'जमीन' म्हणजे 'शेती' असा गैरसमज रूढ झालेला दिसतो. वन सुद्धा जमिनीवरच असते व वनक्षेत्रातही पाणलोट-क्षेत्र विकासाची, तसेच मृद व जलसंधारणाची कामे तितकीच, किंबहुना वने ही माथ्यावर (रिज्वर) असल्यामुळे शेतीपेक्षा थोडीशी जास्तच महत्त्वाची आहेत याचे भान येण्याची गरज आहे. दुसरीकडे वन विभागाला सर्वकष एकात्मिक पाणलोट-क्षेत्र विकासाकरता पुरेसा निधी उपलब्ध करून दिला जात नाही ही वस्तुस्थिती आहे. इंडो-जर्मन प्रकल्पाकडून नाबार्डमार्फत उपलब्ध झालेला पैसा वनसंरक्षण समित्या व वन-विभाग यांच्याद्वारे या कामाकरता वापरता येणे शासनाच्या दि. १० जुलै १९९६ च्या निर्णयामुळे शक्य झाले आहे. परंतु शासन व प्रशासनाने पुढाकार घेऊन त्याची अंमलबजावणी केल्याचे दिसत नाही. आपल्या माहितीकरता शासनाचा तो उपयोगी निर्णय पुढीलप्रमाणे -

इंडो-जर्मन वॉटरशेड डेव्हलपमेंट प्रोग्राम

सूर्यमंगल निवास, दुसरा मजला, मार्केट यार्ड रोड, अहमदनगर-४१४ ००१
संदर्भ क्र. आयजीडब्ल्यूपी/एन्जीओ-सीआयआर/यूडीजी-९६/८३२,
दि. २७ जुलै १९९६

परिपत्रक

प्रिय मित्र,

वनजमिनीच्या सुधारणेबद्दलचा नवा शासन निर्णय क्र. आयजीपी/१०९१/४३०१५/सीआर-३६/जल-७, दि. १० जुलै १९९६ आणि स्वयंसेवी संस्थांना तांत्रिक सहाय्य करण्याबाबत उपसचिव, वन विभाग, महाराष्ट्र शासन यांनी प्रधान मुख्य वनसंरक्षकांना लिहिलेले पत्र सोबत संलग्न आहे.

इंडो-जर्मन वॉटरशेड डेव्हलपमेंट प्रोग्राम अंतर्गत येणाऱ्या वनजमिनीच्या सुधारणेचे, सध्याच्या व पूर्वीच्या शासन-निर्णयानुसार, दोन मार्ग असू शकतात -

१. वन विभागाच्या देखरेखीखाली वन-संरक्षण समितीने वनजमिनीची सुधारणा करावी. वन-संरक्षण समितीला स्वयंसेवी संस्था / गाव पाणलोट समितीच्या संयुक्त खात्यातून निधी पुरवला जाईल. वन-संरक्षण समितीने हिशेब ठेवावे आणि स्वयंसेवी संस्था / गाव पाणलोट समितीला सादर करावे.

२. स्वयंसेवी संस्था / गाव पाणलोट समिती यांच्याकडून, नाबाडने मंजूर केलेल्या योजनेनुसार, वन विभागाला सरळ निधीही दिला जाऊ शकतो. यासाठी वन विभाग वेगळे खाते उघडेल, आणि आपल्या कार्यक्षेत्रातील वनजमिनीची सुधारणा करेल.

१६ मार्च १९९२ च्या शासन-निर्णयानुसार गावकन्यांचे उपयोग व लाभ घेण्यासंबंधीचे अधिकार दोन्ही प्रकरणी सुरक्षित राहतील.

आपल्या कार्यक्षेत्रातील वन-जमिनीची सुधारणा त्वरेने करण्याच्या दृष्टीने आपण स्थानिक वन-अधिकाऱ्यांशी संपर्क साधावा अशी विनंती आहे. संबंधित वन-अधिकाऱ्यांना यासंबंधी मी आधीच लिहिले आहे.

काही अडचणी असल्यास निःसंकोचपणे माझ्याशी संपर्क करावा.

आपला

क्रिस्पिनो लोबो, कार्यक्रम समन्वयक

महाराष्ट्रातील अशासकीय सेवाभावी संस्थांद्वारे
इंडो-जर्मन पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम

महाराष्ट्र शासन

ग्रामीण विकास आणि जलसंधारण खाते

शासन निर्णय क्रमांक : आयजीपी - १०९१/४३०१५/

सीआर-३६ -जल-७ दि. १० जुलै १९९६

वाचा : शासन निर्णय क्रमांक : आयजीपी - १०९१/४३०१५/सीआर-३६/जल-७, दि. २७ ऑगस्ट १९९२.

निर्णय :

वर नमूद केलेल्या संदर्भानुसार महाराष्ट्र शासनाच्या दि. २७ ऑगस्ट १९९२ च्या निर्णयाद्वारे महाराष्ट्रातील इंडो-जर्मन पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम महाराष्ट्र

सरकारने मान्य केला आहे. आणि त्यानुसार वन विभागाच्या राष्ट्रीय व राज्य सरकारच्या धोरणाच्या चौकटीतून वन खात्याच्या एकूण मार्गदर्शनाखाली व अधिक्षणाखाली लघु पाणलोट विकास क्षेत्रात येणाऱ्या वनक्षेत्राचा विकास करण्याचे दृष्टीसमोर ठेवले आहे. यासाठी लागणारा वित्त-पुरवठा नाबार्ड स्वतःच स्वयंसेवी संस्था व पाणलोट समिती याच्या संयुक्त खात्यावर स्थानिक बँकेत जमा करीत आहे.

२. सध्या स्वयंसेवी संस्था या केवळ उत्प्रेरक म्हणूनच संयुक्त वनसंयोजनात सहभागी होऊ शकतात, आणि त्यांना वनक्षेत्रात पाणलोट क्षेत्र विकासाचा कार्यक्रम प्रत्यक्ष राबविता येत नाही. करिता शासनास मंजूर करण्यास आनंद वाटतो की वनसंरक्षण समितीद्वारे, महसूल आणि वन खाते शासन निर्णय क्रमांक : एसएलएफ - १०९१/प्र.क्र. ११९/९१/फ-११ दि. १६ मार्च १९९२ च्या चौकटीत राहून इंडो-जर्मन पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम वन-विभागात राबविता येईल.

३. प्रकल्प मंजुरी समिती द्वारे मान्य केलेल्या पाणलोट योजनांचा कार्यक्रम वनसंरक्षण समितीस वन क्षेत्रात राबविता येईल. सेवाभावी संस्था व पाणलोट समिती यांचे संयुक्त खात्यामधून यासाठी आवश्यक असलेला निधी वनसंरक्षण समितीच्या खात्याकडे वर्ग करता येईल. त्यासाठी वनसंरक्षण समितीचे अध्यक्ष व सचिव (वन) यांचे नांवे राष्ट्रीय बँकेत संयुक्त खाते उघडावे लागेल. वनसंरक्षण समिती कामाचा व आर्थिक अहवाल तयार करून जरूरीप्रमाणे स्वयंसेवी संस्था व पाणलोट समितीस पाठवील. काही अपवादात्मक ठिकाणी, जेथे वनसंरक्षण समितीची स्थापना करणे पुरेशा वनक्षेत्राभावी शक्य नसेल तेथे, वनखात्याला स्वतःच हा मंजूर कार्यक्रम राबविण्यासाठी हाती घेता येईल. अशा वेळी पाणलोट समिती व स्वयंसेवी संस्था यांचेकडून उपवनसंरक्षण अधिकारी यांचेकडे वित्त-पुरवठा करण्यात येईल. त्यासाठी उपवनसंरक्षण अधिकाऱ्याला राष्ट्रीयकृत बँकेत या कामाचे वेगळे बचत खाते उघडून त्याचा हिशेब स्वतंत्रपणे ठेवावा लागेल.

४. हा शासन निर्णय महसूल आणि वन विभागाच्या सहमतीने निर्गमित करण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांचे आदेशानुसार व नावाने
उपसचिव, महाराष्ट्र शासन

३

सहभागी वनव्यवस्थापन समन्वयाचा सुधारित मसुदा

कोणताही निर्णय कितीही पुरोगामी असला तरी तो परिपूर्ण नसतो. अंमलबजावणीचा अनुभव व सहभागी अभ्यास याआधारे वेळोवेळी त्याचे मूल्यांकन करून त्यात सुयोग्य बदल करणे ध्येयप्रासीकरता आवश्यक असते. सर्वांगीण अभ्यास न करता कुणी एकानेच दुरुस्तीसंबंधी निर्णय घेतल्यास कधी-कधी फायद्याएवजी नुकसानही होऊ शकते. 'सहभागी वनव्यवस्थापन' च्या शासकीय निर्णयात दुरुस्ती करताना तरी किमान वनसंरक्षण समित्यांचे सुयोग्य प्रतिनिधी, स्वयंसेवी संस्था, अभ्यासक व सहभागी वनव्यवस्थापन समन्वय (पीएफएम नेटवर्क, महाराष्ट्र राज्य) यांना या प्रक्रियेत सहभागी करून घेणे आवश्यक होते. पण खेद आहे की तसे झाले नाही. नेटवर्क तर्फे वेळोवेळी शासनाला लेखी निवेदने देऊन तसे व्हावे याकरता प्रयत्न करण्यात आले, पण दुर्दैवाने त्याला शासन व प्रशासनाकडून प्रतिसाद मिळाला नाही. प्रतिसाद दूरच, निवेदन मिळाल्याची दखल घेऊन साधी पोच सुद्धा कधी देण्यात आली नाही. तरी नेटवर्कने आपल्याकडून शक्य तितके एकतर्फी प्रयत्न सतत सुरु ठेवले. त्या प्रयत्नाचा एक भाग म्हणजे पुढील मसुदा -

सहभागी वनव्यवस्थापनाचे शासनाला पाठवलेले पत्र

दि. ११-३-२००१

प्रति,

मा. मुख्यमंत्री तथा अध्यक्ष, उच्चाधिकार समिती, 'ग्रामीणांच्या सहभागातून वनव्यवस्थापन', महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई - ४०००३२

विषय :- 'ग्रामीणांच्या सहभागातून वनव्यवस्थापन' या शासकीय निर्णयाचा सुधारित मसुदा

संदर्भ :- शासन निर्णय क्रमांक एस.एल.एफ.- १०९१/प्र.क.११९/फ-११, दिनांक १६/३/१९९२

शासन निर्णय क्रमांक एफ.डी.एम. - १०९३/प्र.क्र.७/फ-२, दिनांक
८/७/१९९४

सन्माननीय महोदय,

सविनय निवेदन आहे की -

१. संदर्भ क्र. २ प्रमाणे मुख्य वनसंरक्षक (विकास) यांनी 'ग्रामीणांच्या सहभागातून वनव्यवस्थापन' या शासकीय निर्णयाचा सुधारित मसुदा तयार करून सर्व वनसंरक्षकांना पाठविला आहे. खेरे तर तो मसुदा त्यांनी आमच्या नेटवर्कलाही पाठवायला हवा होता. परंतु त्यांनी तो तसा पाठविला नाही, याबद्दल खेद आहे. या पुरोगामी शासकीय निर्णयात आम्हाला रस असल्यामुळे आम्ही तरीही त्या संबंधातील आमच्या सूचना या निवेदनाद्वारे शासनाला कळवीत आहोत.

२. सहभागी वनव्यवस्थापन समन्वय, महाराष्ट्र च्या राज्यस्तरीय बैठकीत ग्राम निवळी, तालुका जावळी, जि. सातारा येथे दिनांक ८ ते १० फेब्रुवारी २००१ रोजी सुधारित शासकीय निर्णयाच्या मसुद्यावर सविस्तर चर्चा करण्यात आली. त्याआधारे तयार केलेला सुधारित मसुदा या निवेदनासोबत आपल्या माहिती व योग्य कार्यवाहीकरिता जोडला आहे.

३. पुरोगामी 'ग्रामीणांच्या सहभागातून वनव्यवस्थापन' कार्यक्रमाच्या शासकीय निर्णयाच्या सुधारणेची प्रक्रिया सुद्धा सहभागी होणे आवश्यक आहे. शासनाने अंतिम निर्णय घेण्यापूर्वी या प्रक्रियेत वनसंरक्षण समित्यांचे सुयोग्य प्रतिनिधी, सहभागी वनव्यवस्थापन समन्वय (जे.एफ.एम. नेटवर्क), महाराष्ट्र चे प्रतिनिधी व या कार्यक्रमाचे अभ्यासक कार्यकर्ते यांना सहभागी करून घ्यावे ही विनंती.

विनीत

(डॉ. किशोर मोर्दे)

संयोजक

(मोहन हिराबाई हिरालाल)

संयोजक

सहभागी वनव्यवस्थापन समन्वय

(जे.एफ.एम. नेटवर्क) महाराष्ट्र

'वृक्षमित्र'

चंद्रपूर/गडचिरोली

सुधारित मसुदा (विचारार्थ)

- संदर्भ:**
१. शासन निर्णय क्रमांक एस. एल. एफ.-१०९१/प्र. क्र. ११९/फ - ११, दिनांक १६/३/१९९२
 २. शासन निर्णय क्रमांक एफ. डी. एम. - १०९३/प्र. क्र. ७/फ - २ दिनांक ८/७/१९९४

निर्णय

१.० वनक्षेत्रातील अवैध तोड निरनिराळ्या कारणास्तव वाढतच चालली आहे. या अनिष्ट प्रवृत्तीला आळा घालण्यास केवळ शासकीय यंत्रणा व कायदा उपयुक्त ठरणार नाही. वनसंपत्तीच्या संरक्षणात जनतेच्या सहकार्याची नितांत गरज आहे. देशाच्या अर्थपूर्ण विकासात वनांचे संवर्धन करून त्यांना उत्पादक घटक म्हणून विकसित करणे व त्याकरता पोषक असे व्यवस्थापन लोकांच्या सहभागातून साध्य करावयाचे दायित्व वन विभागाकडे आहे. राष्ट्रीय वननीती १९८८ अन्वये वनक्षेत्राचा विकास करण्यासाठी व वनसंरक्षणामध्ये लोकांचा सहभाग अभिप्रेत आहे. त्या दृष्टीने केन्द्र शासनाच्या पर्यावरण आणि वन मंत्रालयाने सर्व राज्य शासनांना दिनांक १/६/१९९० च्या पत्राने महत्त्वपूर्ण मार्गदर्शक तत्त्वे कल्पवून लोकांच्या सहभागाने वनव्यवस्थापन करण्यासाठी एक योजना तयार करावी, अशी विनंती केली होती.

२.० केन्द्र शासनाने केलेल्या विनंतीचा विचार करून दिनांक १६/३/१९९२ च्या शासन निर्णयान्वये महाराष्ट्र शासनाने 'ग्रामीणांच्या सहभागातून वनव्यवस्थापना'बाबत अतिमहत्त्वाचा व पुरोगामी निर्णय घेतला होता.

३.० आता केन्द्र शासनाने दिनांक २१/२/२००० च्या मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये या कार्यक्रमात स्त्री-वर्गाचा जास्त सहभाग प्राप्त करणे व तसेच या योजनेला कायदेशीर आधार देणे इत्यादीबाबत सुचविले आहे.

४.० सदर मार्गदर्शक तत्त्वांचा सखोल अभ्यास व विचार करून राज्य शासनाने पूर्वी निर्गमित केलेल्या दिनांक १६/३/१९९२ व ८/७/१९९४ चे शासन निर्णय अधिक्रमित करून या कार्यक्रमाबाबत खालीलप्रमाणे सुधारित

निर्णय घेतलेला आहे.

५.० महाराष्ट्र राज्याच्या वन विभागाच्या लोकाभिमुख कार्यक्रमाची व निवड करावयाच्या क्षेत्राची रूपरेषा खालीलप्रमाणे राहील. ग्रामीण परिसरातील अपगत व अवनत वन व वनेतर क्षेत्राचा उपयोग या कार्यक्रमासाठी प्रामुख्याने केला जाईल. अर्थातच अपगत व अवनत नसलेल्या चांगल्या वन व वनेतर क्षेत्रांचा सुद्धा उपयोग या कार्यक्रमासाठी केला जाईल. या कार्यक्रमांतर्गत वर्ग केलेल्या वनक्षेत्रातून नैसर्गिक पुनरुज्जीवन, संरक्षण व वनीकरण यांद्वारे मिळणारे वनोत्पादन स्थानिकांच्या गरजा भागविण्यासाठी अग्रक्रमाने उपलब्ध करून दिले जाणार आहे. म्हणून स्थानिकांच्या हक्कावर बंधने येऊ नयेत म्हणून खाजगी व्यक्ती अथवा संस्था, तसेच वनोपजावर आधारित औद्योगिक प्रतिष्ठानांना करारनाम्यानुसार दिलेले क्षेत्र त्या करारनाम्यातून वगळण्यात येऊन या कार्यक्रमात समाविष्ट करण्यात येईल.

५.१ गावाच्या परिसरात वनेतर क्षेत्र जर मुबलक प्रमाणात उपलब्ध असेल अथवा ते वनक्षेत्राला संलग्न असेल व या कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीसाठी या वनेतर जमिनीची गरज असेल तर अशा जमिनीचा अंतर्भविही यासाठी करता येईल. तसेच ग्रामस्थांनी व ग्रामपंचायतींनी सहमती दिल्यास गट लागवडीसाठी असलेल्या क्षेत्रात ही योजना राबविता येईल.

६.० या कार्यक्रमाचे एक उद्दिष्ट, वनाजवळ राहणाऱ्या ग्रामीणांच्या दैनंदिन व वनोत्पादनाच्या गरजा भागविणे असे आहे. म्हणून या कार्यक्रमात जोड कृषि-उत्पादन अभिप्रेत नाही. तसेच वनसंवर्धन अधिनियम १९८० च्या वैधानिक तरतुदीना बाधा येईल असे कोणतेही करारनामे, व्यक्ती संस्था अथवा ग्रामपंचायतीशी केले जाणार नाहीत.

७.० सहभागी व्यवस्थापन समितीचे गठन

७.१ या योजनेला पाठिंबा देणारा ग्रामपंचायतीचा ठराव किंवा गट ग्रामपंचायत मधील एक घटक गाव, पाडा, पोड, वाडी, टोला, मोहल्ला इत्यादीमधील किमान पन्नास टक्के मतदारांनी मंजूर केलेला ठराव प्राप्त झाल्यानंतर संबंधित उपवनसंरक्षकांनी ग्रामसभा घेऊन या सभेत सहभागी

वनव्यवस्थापन समिती गठित करावी, व समितीमध्ये प्रत्येक कुटुंबातील किमान एक पुरुष व एक स्त्री सदस्य करून घ्यावे.

७.२ स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग

गावात एखादी स्वयंसेवी संस्था कार्यरत असेल व त्या संस्थेला कार्यक्रमात सहभागी होण्याची इच्छा असेल तर सहभागी होता येईल. परंतु त्या स्वयंसेवी संस्थेला या कार्यक्रमामधील क्र. १३ मध्ये दिलेले कोणतेही फायदे अनुज्ञेय नाहीत.

७.३ जंगल कामगार सहकारी संस्थांचा उपयोगही या योजनेची अंमलबंजावणी करण्यासाठी करून घेता येईल. मात्र जंगल कामगार सहकारी संस्थांनी त्यासाठी आपल्या कार्यक्षेत्रातील प्रत्येक कुटुंबातील किमान एक पुरुष व एक स्त्री अशा दोन व्यक्तींना आपले सदस्य करून घेणे बंधनकारक राहील.

७.४ सहभागी वनव्यवस्थापन समिती एक कार्यकारी मंडळ नियुक्त करेल. परंतु सर्व धोरणात्मक बाबी सहभागी वनव्यवस्थापन समितीच्या संमतीनेच अंतिम करण्यात येतील.

८.० कार्यकारी मंडळ

सहभागी वनव्यवस्थापन समितीने दिलेली कामे पार पाडण्यासाठी एक कार्यकारी मंडळ संघटित केले जाईल. कार्यकारी मंडळाची रचना खालीलप्रमाणे राहील-

१	सहभागी वनव्यवस्थापन समितीचे अध्यक्ष -	पदसिद्ध सदस्य
२ ते ९	सहभागी वनव्यवस्थापन समितीने नियुक्त केलेले - ८ सदस्य	पदसिद्ध सदस्य
१०	त्या गावातील व्यक्ती सरपंच असल्यास ती, किंवा ग्रामपंचायत सदस्य	पदसिद्ध सदस्य
११	वनपाल	पदसिद्ध सदस्य
१२	वनरक्षक	पदसिद्ध सदस्य
१३	ग्रामसेवक	पदसिद्ध सदस्य
१४, १५	स्वयंसेवी संस्थेने नामनिर्देशित केलेले २ प्रतिनिधी	पदसिद्ध सदस्य
		सदस्य

कार्यकारी मंडळ सर्वसंमतीने ठरवून गावातील व्यक्तीस सचिव म्हणून निवडेल. जर गावात कुणी सचिवाची जबाबदारी घेण्यास सक्षम नसेल तर वनपाल जबाबदारी घेईल, व जोपर्यंत गावातील व्यक्ती सचिवाची जबाबदारी घेण्यास सक्षम होत नाही तोपर्यंत वनपाल जबाबदारी पार पाडतील.

दरवर्षी सहभागी वनव्यवस्थापन समिती सदस्य कार्यकारी मंडळाचे सदस्य निवडतील. या निवडणुकीवर वनक्षेत्रपाल (रेंजर) देखरेख ठेवतील. कार्यकारी मंडळावर निवडून द्यायच्या एकूण ८ सदस्यांमध्ये ४ स्त्रिया व २ अनुसूचित जाती/जमाती व इतर मागासलेल्या वर्गांपैकी व्यक्तींना निवडून देण्याचे बंधन राहील.

९.० बैठकी

सहभागी वनव्यवस्थापन समितीची वर्षातून कमीत कमी दोन वेळा आमसभा आयोजित करण्यात येईल. कार्यकारी मंडळाची बैठक कमीत कमी दर तीन महिन्यांतून एकदा होईल. सहभागी वनव्यवस्थापन समिती एक इतिवृत्तांत रजिस्टर ठेवेल, व कार्यकारी मंडळाच्या बैठकीचा इतिवृत्तांत वेळोवेळी नोंद करून ठेवल्या जाईल. सहभागी वनव्यवस्थापन समितीच्या आमसभेत कार्यकारी मंडळाने केलेल्या कामकाजाबाबत चर्चा केली जाईल, तसेच आवश्यकतेप्रमाणे कार्यकारी मंडळाच्या सदस्यांची निवड होईल. या बैठकीचे इतिवृत्तांत वनक्षेत्रपाल यांस सादर केले जातील. त्यांची एक प्रत गावात ठेवली जाईल.

कार्यकारी मंडळ एक रजिस्टर घेऊन त्यात समितीचे प्राथमिक सभासदांची माहिती ठेवील. उदा. पूर्ण नाव, पत्ता, वय, कुटुंबियांची संख्या, कुटुंब-प्रतिनिधीचे नाव इत्यादी. ही माहिती वनक्षेत्रपालांचे कायरलियात कायमस्वरूपी म्हणून ठेवावी. त्याची एक प्रत गावात ठेवली जाईल. सहभागी वनव्यवस्थापन समितीच्या बैठकीत कायवाही सुरु करण्यासाठी एकूण उपस्थित सदस्यांपैकी ५० टक्के स्त्री सभासद असणे बंधनकारक राहील. तसेच कार्यकारी मंडळाच्या बैठकीत कायवाही सुरु करण्यासाठी एकत्रीयांश स्त्री सभासदांची (म्हणजे किमान दोन स्त्री सभासदांची) उपस्थिती बंधनकारक राहील.

१०. कायक्रिमासाठी क्षेत्र निवडणे

१०.१ सहभागी वनव्यवस्थापन समितीशी सल्लामसलत करून संबंधित

सहाय्यक वनसंरक्षक त्या सहभागी वनव्यवस्थापन समितीला वर्ग करण्यासाठी क्षेत्र निवडतील. संरक्षण व विकासाच्या कामासाठी राखीव व संरक्षित वनांचे कंपार्टमेंट, सर्वे नंबर क्षेत्रीय वनसंरक्षक निश्चित करतील. ज्या वनखंडाची सीमा गावापासून पाच कि.मी. च्या आत आहे असे वनखंड निवडण्यात येतील, आणि निवडलेल्या क्षेत्राला उपवनसंरक्षक मान्यता देतील. गावापासून त्या क्षेत्राचे अंतर, वनसंरक्षणाची समस्या, तसेच ग्रामीणांच्या निस्तारासाठी उपयोगात येत असलेले क्षेत्र या सर्वांचा विचार करून हे क्षेत्र निवडण्यात येईल व समितीला वर्ग करण्यात येईल.

१०.२ एखाद्या गावाच्या हद्दीत पुरेसे वनक्षेत्र नसल्यास गावहद्दीबाहेरील वनक्षेत्रही या कार्यक्रमासाठी निश्चित करून सहभागी वनव्यवस्थापन समितीला हस्तांतरित करता येईल. असे वनक्षेत्र दुसऱ्या गावाच्या हद्दीत असल्यास मात्र त्या ग्रामसभेच्या पूर्वपरवानगीनेच असे करता येईल.

११.० समझोता समयालेख (मेमोरॅंडम ऑफ अंडरस्टॅंडिंग)

क्षेत्र निवडल्यानंतर या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीसाठी सहभागी वनव्यवस्थापन समितीचे पदाधिकारी आणि संबंधित वन विभागाचे उपवनसंरक्षक, यांमधे समझोता समयालेख करण्यात येईल. याबाबत नमुना पूर्वी शासनाने दिलेलाच आहे. त्यात काही जोडावयाचे किंवा कमी करावयाचे असल्यास ते दोघांच्या सहमतीने करता येईल.

१२. सूक्ष्म कार्ययोजना

सहभागी वनव्यवस्थापन समिती वन विभागाच्या सहभागाने या कार्यक्रमाची सूक्ष्म कार्ययोजना तयार करेल. निवडलेले वनक्षेत्र व वनेतर क्षेत्र या सर्व क्षेत्रासाठी ही योजना तयार करण्यात येईल. ही सूक्ष्म कार्ययोजना लघु-पाणलोट क्षेत्र आधारित (मायक्रो-बॉटरशेड-बेसड) असेल. सहभागी वनव्यवस्थापन समिती आपल्या गावाचे जैव-विविधता नोंदणी रजिस्टर तयार करून ३० वर्षांकरता असेल. या कार्ययोजनेत खालील तपशील अंतर्भूत राहील -

१. नैसर्गिक पुनरुत्पत्तीचे क्षेत्र

२. वृक्षांची घनता वाढविण्याबाबत योजना
३. वनीकरणाचे स्वरूप / नमुने
४. लागवडीच्या प्रजार्तीची शिफारस
५. मृदसंधारण व जलसंधारण कार्य
६. सरहदीचे सीमांकन
७. वन व रोपवनांची देखभाल
८. वन्यजीव-व्यवस्थापन
९. कुरण (पशुचारा) व्यवस्थापन
१०. वन-औषधी संवर्धन व उपयोग
११. गौण खनिज व्यवस्थापन

१२. जैव-विविधता संरक्षित क्षेत्र - एकूण वनक्षेत्रापैकी १० टक्के वनक्षेत्र याकरता संरक्षित करून त्यांची देखभाल व व्यवस्थापन.

सूक्ष्म कार्ययोजना तयार करण्याबाबत मार्गदर्शक तत्त्वे प्रधान मुख्य वनसंरक्षक, महाराष्ट्र राज्य, नागपूर हे सहभागी वनव्यवस्थापन समित्यांचे सुयोग्य प्रतिनिधी, सहभागी वनव्यवस्थापन समन्वय (जे. एफ. एम. नेटवर्क), महाराष्ट्र चे प्रतिनिधी आणि अभ्यासक यांच्या सहकायने तयार करतील. या मार्गदर्शक तत्त्वांची प्रत सर्व सहभागी वनव्यवस्थापन समित्यांना देण्यात येईल. वनव्यवस्थापन कार्यक्रमात जल, जंगल, जमीन, पशू, पक्षी, प्राणी यांबाबतही विचार व्हावा. सूक्ष्म कार्य-योजना तयार करताना या सर्व बाबींचा विचार करूनच योजना तयार व्हावी. संपूर्ण भौगोलिक क्षेत्राचा विचार व्हावा.

१२.१ सहभागी वनव्यवस्थापन समितीने तयार केलेली सूक्ष्म कार्ययोजना मंजूर करणाऱ्या समितीची रचना खालीलप्रमाणे असेल.

१.	वनसंरक्षक	अध्यक्ष
२.	उपवनसंरक्षक (सूक्ष्म कार्ययोजना)	सदस्य
३.	उपसंचालक (सामाजिक वनीकरण)	सदस्य
४ ते ८	सहभागी वनव्यवस्थापन समितीचे	
	५ प्रतिनिधी (किमान २ महिला)	सदस्य
९	क्षेत्रीय उपवनसंरक्षक	सदस्य-सचिव

१०. स्वयंसेवी संस्था सहभागी असल्यास त्यांचा
एक प्रतिनिधी सदस्य
११. जे. एफ. एम. नेटवर्क, महाराष्ट्र चा
एक प्रतिनिधी सदस्य
- १२.२ वरील सूक्ष्म कार्ययोजनेची अंमलबजावणी वन विभागाच्या
सहभागाने करण्यात येईल. मंजूर सूक्ष्म कार्ययोजनेच्या संदर्भात वन विभागासाठी
केलेल्या कार्ययोजनेमध्ये आवश्यक ते बदल करण्यात येतील.
- १२.३ महाराष्ट्र शासनाचा 'श्रमशक्तीद्वारे ग्रामविकास' हा सुधारित रोजगार
हमी योजनेचा कार्यक्रम सर्व सहभागी वनव्यवस्थापन समित्यांमार्फत राबविण्यात
येईल.
- १२.४ महाराष्ट्र शासनाचा, तसेच नाबार्डमार्फत राबविण्यात येणारा,
एकात्मिक पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम सहभागी वनव्यवस्थापन
समितीमार्फत राबविण्यात येईल. या कार्यक्रमाकरता असलेले पैसे सरळ सहभागी
वनव्यवस्थापन समितीच्या खात्यात जमा करून कार्यक्रमाची अंमलबजावणी
करण्यात येईल.
- १२.५ हा कार्यक्रम राबविणाऱ्या गावाच्या हड्डीतील एकूण भूप्रदेशापैकी ५०
टक्के पेक्षा जास्त वन-भूमी असल्यास या गावापुरती इतर विभागाच्या सर्व विकास
योजनाच्या समन्वयाची जबाबदारी घेन विभागाच्या सुयोग्य अधिकाऱ्यांकडे राहील.
- १२.६ सहभागी वनव्यवस्थापन समितीला सोपविलेले वनक्षेत्र भारतीय वन
अधिनियम १९२७ मधील कलम २८ प्रमाणे ग्रामवन धोषित करून पुरोगामी
महाराष्ट्र शासने या कार्यक्रमाला कायद्याचा भवक्रम आधार प्राप्त करून देईल.
ग्रामवनाचे नियम ग्रामस्थ, स्वयंसेवी संस्था व अभ्यासक याच्या सहभागाने तयार
करण्यात येतील.

१३.० सहभागी वनव्यवस्थापन समितीला मिळणारे फायदे -

१३.१ वनोपजांचा फायदा देण्यासंबंधी कार्यवाही खालीलप्रमाणे करण्यात
यावी -

वनोपजांचा फायदा घेण्यास पात्र होण्यासाठी सहभागी वनव्यवस्थापन समितीच्या सभासदाने गावासाठी वर्ग केलेल्या वन व रोपवन क्षेत्रांचे किमान ५ वर्षे संरक्षण करण्याच्या कार्यक्रमात सक्रिय सहभागी होणे जरूरी आहे.

रोपवनाची वाढ १० वर्षे झाल्यानंतर व त्या रोपवनाचे वनक्षेत्राच्या सहभागी वनव्यवस्थापन समितीने सातत्याने संरक्षण केले आहे हे तपासून असे उत्पादन परिपक्वतेस आले आहे म्हणून ते वननिस्तार वाटपास तयार झाले असे ठरेल. अशा क्षेत्रातून निकसित होणाऱ्या उत्पादनांचे वनसंरक्षण समितीच्या सभासदांस वाटप करण्यासाठी नियोजन आराखडा तयार करण्याचे काम वन-अधिकारी करतील. वनक्षेत्र अथवा रोपवन क्षेत्राला इजा न करता खालील बाबी वनसंरक्षण समितीचे सभासदास विनामूल्य प्राप्त करता येतील -

अ) सर्व प्रकारची साल, डिंक, कंद, मुळे, वाक, बीज, पाने, गवत, व गळून पडलेल्या झाडांच्या फांद्या. हा फायदा त्यांना समिती स्थापन झाली त्या दिवसापासून मिळेल.

ब) वर्ग केलेल्या वनक्षेत्र व रोपवन क्षेत्रातील अंतरिम व अंतिम फायदे - वनक्षेत्र व रोपवन क्षेत्राचे अंतिम परिपक्वतेच्या उत्पादनांची निकासी वन विभागाकडून होईल. त्यावेळी निकसित माल, इमारती फाटे, जळाऊ इत्यादीवर अग्रक्रमाने हक्क सहभागी वनव्यवस्थापन समितीचे सभासदांस उपलब्ध करून देण्यात येईल. हा पुरवठा सवलतीच्या दराने केला जाईल, व हे दर उपवनसंरक्षक व जिल्हाधिकारी यांचे समन्वयाने ठरविण्यात येतील. ते बाजारभावाच्या ५० टक्क्यांपेक्षा अधिक राहणार नाहीत.

सहभागी वनव्यवस्थापन समितीचे सभासदास सवलतीचे दराने पुरवठा केल्यानंतर शिल्लक राहिलेला माल वन विभाग लिलावाने विक्री करेल. ह्या लिलावात प्राप्त होणाऱ्या विक्री रकमेपैकी (विक्रीकर, वनविकास कर व आयकर वजा जाता) ५० टक्के रक्कम सहभागी वनव्यवस्थापन समितीस रोख दिली जाईल. या रकमेचे काय करायचे ते सहभागी वनव्यवस्थापन समिती सर्वसहमतीने ठरवील. अंतरिम उत्पादनापासून मिळणारे फायदेही वरीलप्रमाणे उपलब्ध होतील.

क) सामाजिक वनीकरण योजनेअंतर्गत घेतलेल्या गट लागवडीपासून

क) सहभागी वनव्यवस्थापनाची सर्व कामे वन विभागासोबत मिळून पार पाडणे. वन-संरक्षणाचे काम करणाऱ्या समिती सदस्यांना शासकीय कर्मचाऱ्यांना मिळणारे संरक्षण व सर्व प्रकारचे लाभ मिळतील. सशस्त्र गुन्हेगारांशी सामना करून वनांचे संरक्षण कसे करावे, याबाबत विशेष प्रशिक्षण समिती सदस्यांना देण्यात येईल. तसेच जोखमीचे काम करणाऱ्या समिती सदस्यांचा विमा काढण्याची व्यवस्था शासन करेल.

ड) वनविभागाला वनउपजांची निकासी व संग्रहणाचे कामी सहाय्य करणे, संबंधित वनअधिकाऱ्यासह लिलाव मालाच्या ५० टक्के निस्तार मालाचे सभासदास सहभागी वनव्यवस्थापन समितीत मंजूर केलेल्या यादीप्रमाणे वाटप करण्याची संयुक्त कार्यवाही करणे, निस्ताराचा दुरुपयोग निस्तारीकडून केल्या जाणार नाही, तसेच कोणताही अधिकार व कायदा यांचा दुरुपयोग केल्या जाणार नाही याची खबरदारी घेणे.

ई) भारतीय वनविषयक कायदा, व इतर वन वा वन्यप्राणीविषयक कायद्यांच्या तरतुदीचा भंग करणाऱ्या गुन्ह्यांवर संयुक्तरित्या प्रतिबंधात्मक कार्यवाही वन विभागासोबत संयुक्तपणे करणे.

फ) सहभागी वनव्यवस्थापन समितीला प्राप्त झालेल्या रकमेबाबत तसेच त्यांनी प्राप्त केलेल्या रकमेबाबत मान्यताप्राप्त लेखा-परीक्षकांकडून लेखा-परीक्षण करून घेणे.

१५.० वनसंरक्षण समित्यांवर नियंत्रणात्मक तरतुदी खालीलप्रमाणे राहतील-

समिती बरखास्त करणे, अपील करणे, इत्यादी.

वर उल्लेख केलेल्या शर्ती व अटीचा भंग करणे, तसेच भारतीय वन कायदा १९२७ व नियमांचे उल्लंघन करणे ही बाब वनसंरक्षण समितीच्या सभासदांचे प्राथमिक सदस्यत्व रद्द करण्यास पात्र ठरेल किंवा वनसंरक्षण समिती बरखास्त करण्यास पात्र ठरेल. ही कार्यवाही खालील वन-अधिकारी करण्यास अधिकृत आहेत - वरील प्रकारच्या कारणावरून उपवनसंरक्षक सहभागी वनव्यवस्थापन समिती बरखास्त करण्यास सक्षम आहेत. उपवनसंरक्षक यांनी केलेल्या दंडात्मक कार्यवाहीविरुद्ध जिल्हाधिकारी यांचेकडे अपील करता येईल. जिल्हाधिकारी यांनी

मिळणाऱ्या उत्पन्नाचे वाटप ग्रामपंचायत व शासन यांचेमध्ये १० टक्के : १० टक्के प्रमाणात करावे असे शासनाचे दिनांक १७ सप्टेंबर १९८५ च्या आदेशात नमूद केले आहे. तसेच ग्रामपंचायतीला मिळणाऱ्या रकमेपैकी कमीत कमी २५ टक्के रक्कम ग्रामपंचायतीने रखवालदार तसेच झाडांच्या संरक्षणाच्या देखभालीवर खर्च करावयाची आहे. याशिवाय एकूण उत्पन्नाच्या ५० टक्के उत्पन्न स्थानिक जनतेस आरक्षित केले जावे व त्याची विक्री भूमिहीन मजूर व दारिद्र्यरेषेखालील व्यक्तींना व्हावी अशी अट आहे. अशा व्यक्तींना बाजारभावाच्या ५० टक्के इतक्या भावाने विक्री करावी, असे आदेशात स्पष्टपणे नमूद केलेले आहे. उरलेल्या उत्पन्नाची विल्हेवाट लिलावामार्फत केली जाईल, व हा लिलाव गावातील रहिवाशांपुरता मर्यादित राहील. भूमिहीन मजूर व दारिद्र्यरेषेखालील मजुरांची गवतांची व सरपणाची गरज किती आहे, याचा अंदाज पद्धतशीररित्या करण्यात यावा. वनोपजांचा पुरवठा गरजेपेक्षा कमी पडत्यास गुणोत्तर प्रमाणावर वाटप करावे. सर्व संबंधितांनी प्रस्तावित योजना गट-लागवडीखाली आणलेल्या क्षेत्रात लागू करण्याचे ठरविले तर वनोपजांचे फायदे या योजनेत विहित केलेल्या पद्धतीनुसार देण्यात यावे.

१३.२ सहभागी वनव्यवस्थापन समितीला वर्ग केलेल्या क्षेत्रात घडलेल्या वन-गुन्हा प्रकरणात सहभागी वनव्यवस्थापन समितीच्या सहाय्याने गुन्हेगार पकडले गेल्यास त्या प्रकरणात गुन्हेगारापासून प्राप्त झालेल्या नुकसानभरपाई/अर्थदंडाची १०० टक्के रक्कम सहभागी वनव्यवस्थापन समितीला देण्यात येईल. अशी जमा झालेली रक्कम ग्रामविकासावर खर्च करण्यात येईल.

१४.० कर्तव्ये

सहभागी वनव्यवस्थापन समितीची कर्तव्ये खालीलप्रमाणे राहतील -

अ) वनक्षेत्र व रोपवन क्षेत्रांचे सहभागी वनव्यवस्थापन, वनव्यवस्थापनाचे धोरण, नियम व योजना ठरविणे.

ब) वनक्षेत्र व रोपवन क्षेत्रांची अवैध तोड, अतिक्रमण, आगी, अवैध चराई, यांपासून नुकसान व अवैध तोडी यांवर विशेषकरून प्रतिबंधक कार्यवाही, वन-गुन्ह्यांचे कामी गुन्हेगारास अटकाव करणे व पकडणे इत्यादी कामांत वन-विभागासोबत संयुक्तपणे कार्यवाही करणे.